

ANADOLU'DA ÖNEMLİ BİR SİMGE OLAN ŞAHMERAN'IN HALK İNANIŞLARINDAKİ YERİ

Sultan SÖKMEN¹, Zeynep BALKANAL²

Geliş: 07.08.2017 Kabul: 04.04.2018

DOI: 10.29029/busbed.333220

Öz

Zengin bir kültüre sahip olan Anadolu halkının folklorunda önemli yer edinen mitolojik hayvanlardan en çok saygı duyulanların başında yılan gelmektedir. Yılan efsaneleri, Anadolu'da Şahmeran efsaneleriyle varlık bulmuş ve mitolojik bir simge halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Hint, İran, Yunan, İbrani ve Arap kaynaklarından izler taşıyan Şahmeran efsaneleri Anadolu insanının günlük yaşantısını etkileyecek kadar hayatın içine girmiş, halk inanışlarında önemli bir yer edinmiştir. Bu çalışmanın amacı, Anadolu'da Şahmeran'ın halk inanışlarına etkisini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda, Şahmeran'ın genel olarak tanıtımı yapılmış, Adana, Tarsus ve Mardin civarlarında anlatılan üç efsanenin özeti verilmiş ve Şahmeran'ın halk inanışlarına yansımaları üzerine durulmuştur. Araştırmada elde edilen bilgiler, ilgili konu başlıkları altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şahmeran, Şahmeran efsaneleri, Şahmeran simgesi, Anadolu halk inanışları, Anadolu halk kültürü

1 Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, sultan.sokmen@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8838-0620>.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, zbalkanal@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4967-4164>.

THE PLACE OF THE IMPORTANT ANATOLIAN SYMBOL SHAHMARAN IN FOLK BELIEF

Abstract

Snakes are one of the most respected animals with an important place in the folkloric traditions of the people of Anatolia, which has a rich culture. Myths about snakes was materialised in Anatolia with the Shahmaran legends and survived as a mythological symbol until today. The Shahmaran Legends, which have signs from Indian, Persian, Greek, Hebrew and Arabic sources, have infiltrated into the daily lives of people to a degree that it affects the daily life, and gained an important place in folk belief. The aim of this work is to determine the effects of Shahmaran to folk belief in Anatolia. In this respect, Shahmaran was introduced briefly, three legends told in the vicinities of Adana, Tarsus and Mardin are summarised, and the reflections of Shahmaran on folk belief are touched upon. The collected information have been covered in detail under the relevant subject headings.

Keywords: *Shahmaran, Shahmaran legends, Symbol of Shahmaran, Anatolian folk beliefs, Anatolian folk culture*

Giriş

Zengin bir kültüre sahip olan Anadolu halkının folklorunda, sosyal ve ekonomik hayatında mitolojik hayvanların ayrıcalıklı bir önemi bulunmaktadır. Bu mitolojik hayvanlar güçlü, yardımsever ve korkusuz olmalarından dolayı yeri gelmiş efsane ve hikâyelerde kahraman olarak sembolleştirilmiş, yeri gelmiş süs eşyalarında, günlük kullanım eşyalarında ve motiflerde ölümsüzleştirilmiş, halk inanışlarında önemli bir yer edinmiştir. Bu mitolojik hayvanlardan en çok saygı duyulanların başında yılan gelmektedir. Şimdiye kadar Anadolu'da yaşamış tüm medeniyetlerde yılanla ilgili mitler görülmektedir. Mitlerde kimi zaman kadın, kimi zaman erkek olarak karşımıza çıkan yılan, başta yaşam ve ölüm, hastalık ve şifa, iyilik ve kötülük olmak üzere birçok gizli güçlere ve sırlara sahip olmuştur.

Şamanist olan Türk boyları arasında da yılanın önemli bir yeri vardır. Yılan, Şaman'a yardım eden koruyucu hayvan ruhlarından birisidir. Şaman'ın gökyüzündeki ve yer altındaki seyahatlerinde ona yardımcı olur. Kutsal güçleri olan, esrarengeç âlemlerde bulunmuş, oraları bilen bir hayvandır. Altay Şamanlarının gökyüzünde ve yer altında seyahat ettikleri zaman giydikleri kaftanın üzerinde yılan resimleri vardır. Bunlar üç başlı, büyük ağızlı yılanlardır (Seyidoğlu, 1998: 87).

İlk mağara resimlerinde ve ilk yazılı kaynaklarda yılanla rastlarız. Mitolojilerde, kutsal kitaplarda, efsanelerde, masallarda, halk hikâyelerinde yılan yer alır. Yılan ölümsüzlüğü, kötülüğü, şekil değiştirmeyi ve tekrar tekrar yaşamayı sembolize eder

(Seyidoğlu, 1998: 86). Yılan, kuyruğunu ağzına almış haliyle oluşturduğu daire ve helezonik hareketiyle hayat ve hareket sembolüdür. Aynı zamanda uzun süre toprak altında kaldıktan sonra ilkbaharda yeryüzüne çıkararak deri değiştirmesiyle ve birbirine dolanmış halleriyle üreme sembolüdür. Birbirini yutmaya çalışan yılan figürleri de ticaretin sembolüdür. Orta Asya Türklerinde birbirine sarılmış çift yılan saadetin sembolü olmuştur. Bu yüzden hükümdar armalarında, mabetlerde, sağlık kuruluşlarında ve mühürlerde çift yılan sembolüne rastlanmaktadır. Yılan sembolü günümüzde tıp, eczacılık ve diş hekimliğinin sembolü olarak görölmektedir. Halk hekimliğinde de yılanın etinden ve derisinden yaygın olarak faydalanılmaktadır (Mant, 1998: 10-13).

Konuyla ilgili olarak çeşitli kültürlerin mitolojilerinde çok sayıda yarı insan yarı yılan tanrı ya da tanrıçalara rastlamak mümkündür. Nitekim Sümerler'den Hititler'e, Anadolu'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafi alanda ve tarihî süreç içerisinde anlatılan Illuyanka¹ efsanesinde aynı adı taşıyan dev bir yılanın savaşları anlatılmıştır. Aynı şekilde Sümerler'in yaratılış mitlerinde gökyüzü ve yeryüzü tanrılarını yaratan Lakmu ile Lakamu, biri erkek biri dişi yılan olarak geçmektedir (Altınkaynak, 2003: 22). Yunan tanrılarından hastaları iyileştiren Asklepios, evlerle kentleri koruyan Agathodaemon gibi bazı tanrılar da birer yılan görünümündedir (Roman 2010:88; Ehrenberg 2013:209; Corbelli, 2006: 70). Aynı şekilde Mezopotamya'da yılan, sağlık tanrısı Ningişzida'nın simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Nayernouri, 2010: 64).

Yılan efsaneleri Anadolu'da şahmeran efsanesiyle varlık bulmuş ve bir simge halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Türk mitolojisindeki yeraltı yılanları ve bunlardan biri olan şahmeran, Anadolu halkının kültürünü önemli ölçüde etkilemektedir. Anadolu'da anlatılmakta olan şahmeran efsanelerinin etkisi halk üzerinde hâlâ devam etmekte, halkın şahmeran hakkında çeşitli inanışları bulunmaktadır.

Bu çalışma, Anadolu'da şahmeran'ın halk inanışlarına etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda; şahmeran'ın tanıtımı yapılacak, şahmeran efsanelerinin kaynağına inilecek, bu efsanelerden üç tanesi verilecek, şahmeran'ın halk inanışlarına etkileri ele alınacaktır.

Yöntem

Çalışmaya öncelikle literatür taraması yapılarak başlanmış, Anadolu'da şahmeran efsanelerinin yoğun olarak anlatıldığı ve şahmeran ile ilgili inanışların olduğu illerin tespit edilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışma ile bir çok ilimizde ve yurt dişında yaşayan bazı Türklerde şahmeran efsanelerinin çeşitli varyantlarının anlatıldığı ve çeşitli halk inanışlarının olduğu tespit edilmiştir. Yeterli literatür bulunan illerdeki efsaneler ve inanışlar için bu kaynaklar kullanılmış-

tır. Yeterli literatür bulunmayan Bitlis, Batman ve Muş illerinde alan araştırması yapılarak halktan Şahmeran efsaneleri dinlenmiş, halkın Şahmeran hakkındaki inanışları tespit edilmiştir. Şahmeran efsaneleri her yörede farklı konularla, farklı karakterlerle anlatılmaktadır. Bu makalede bu efsanelerin hepsini vermek olanaksız olduğundan üç tanesi üzerine durulacaktır. Tespit edilen efsanelerin hepsinin ana yapısı ve sonucu aynıdır. Verilemeyen efsanelerde mekân, karakter ve olayların anlatım şeklinde değişiklikler bulunmaktadır.

1. Şahmeran

Halk arasında “Şahmeran” ya da “Şahmaran” olarak bilinen insan başlı, yılan gövdeli bu mitolojik yaratığın adı, Farsça’dan “yılanların şahı” anlamına gelen “Şah-ı mârân” dan gelir. Bununla birlikte Ashâb-ı Kehf² efsanesindeki yedi kişiden, adı “hükmetmek, hükümdar olmak” anlamına gelen “Yemliha”, Şahmeran’ın adlarından biridir. Tarihi kaynaklara bakılırsa Şahmeran efsanesinin Hint, İran, Yunan, İbrani ve Arap kaynaklarından izler taşıdığı söylenebilir. Özdemir, XIX. yüzyılın ortasında Tarsus’a uğrayan Alman Seyyah Fürs Pückler-Muskou’nun aktarmış olduğu hikâyeden yola çıkarak, Şahmeran’ın Suriye ve Lübnan’da da sözlü gelenekte yaşadığını belirtmektedir (Özdemir, 1997: 227-228).

Yılar (2016), Şahmeran anlatılarının üç farklı unsurun birleşmesinden oluştuğunu belirtmektedir. Bunlar; mitolojik bir simge olarak Şahmeran (yarısı insan yarısı yılan olan varlık), yazılı ve sözlü edebiyatta yer alan Şahmeran anlatıları ve efsane olarak anlatılan Şahmeran’dır. Yılar, Şahmeran anlatısının kaynağının bu unsurlardan yola çıkılarak açıklanmaya çalışıldığını belirtmektedir (Yılar, 2016:3).

Anadolu’nun farklı yörelerinde Şahmeran ile ilintilendirilen mekânlar bulunmaktadır. Tarsus’ta Yılan Kalesi (Şahmeran Kalesi), Şahmeran Hamamı ve Şahmeran Heykeli, Siirt’te Şahmeran Mağarası ve Iğdır’da Şahmeran Tepesi bu mekânlar arasındadır. Yaklaşık üç bin yıllık bir geçmişe sahip olan Şahmeran, Anadolu coğrafyası üzerinde Tarsus’tan Urfa’ya, Erzincan’dan Artvin’e yayılmış yegâne simge durumundadır. Bu denli uzun bir süredir etkinliğini koruyor oluşu hiç kuşkusuz öncelikle Anadolu’daki ana tanrıça kültü ile, daha sonra Anadolu’ya gelen Türklerin kendi mitolojileriyle (Yıldıran, 2001: 10) Şahmeran’ı özdeşleştirmiş olmasındandır.

Şahmeran, Anadolu’nun birçok yerinde halk arasında önemli bir simge haline gelmiş, halkın yaşam tarzında da önemli bir yer edinmiştir. Sırların koruyucusu olarak görülen Şahmeran, Anadolu’nun doğusunda ana tanrıça işlevini üstlenmiştir. Gelin yatağını yani yuvayı koruması, sırları paylaşma potansiyelini de içinde barındırmaktadır. Simgenin, yılanın gizeminin farkında olan Orta Asya inanışıyla çelişmemesi, dahası herhangi bir kadın kişiliğin sivrilmediği İslami anlayışa sessiz

sedasız eklenerek bu konuda hissedilen boşluğu doldurması, günümüze değin ulaşmasını mümkün kılmıştır (Yıldıran, 2001: 20-21).

Anadolu’da Şahmeran hakkında çok farklı efsaneler anlatıldığı için bu efsanelerin asıl kaynağına ve nereden doğduğuna bakmak gerekmektedir. Şahmeran ile ilgili anlatılanların kaynağı İran ve Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan Câmasbnâme³ adlı esere dayanmaktadır (Çıblak, 2007: 191). Şahmeran efsanesi hakkında bugüne kadar değişik görüşler ileri sürülmüştür. E.J.W. Gibb, Câmasbnâme’nin kaynağının Binbir Gece Masalları olduğunu ileri sürmüştür (Mant, 1998: 62-63). Bu efsanelerin Hititler zamanında anlatılan Illuyanka efsanesine dayandığı ve mitolojide anlatılan Gigantların⁴ bu efsanenin yaratılışına kaynak olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır (Mant, 1998: 40). Şahmeran efsaneleri, Hint coğrafyasından İran’a ve oradan Anadolu’ya, Kafkasya ve Batı’ya aktarılmış, çeşitli varyantları oluşmuş, bir kültüre ait olmanın ötesinde oldukça evrensel bir efsanedir. Doğu’da “Yılan Kadın”, Batı’da göz göze geldiklerini taş çeviren, saçları yılan dişi figür “Medusa”dır (Doğanay, 2012: 11).

Şahmeran anlatılarının sözlü ve yazılı edebiyattaki kaynağının Hint-İran mitolojisi ve edebiyatı olduğu söylenebilir. Günümüzde yaygın olarak görülen Şahmeran anlatılarının 15. yüzyılda Musa Abdi tarafından II. Murad’a sunulan ve Farsça Binbir Gece Masallarından tercüme edilen Camasbnâme’den yayıldığını söylemek mümkündür. Ancak 15. yüzyılda yazılan bu Camasbnâme’nin Müslüman toplumun benimseyebileceği şekilde İslami unsurlarla süslenerek yeniden oluşturulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Yılar, 2016:10).

Çalışmamızda değinilen kaynaklar göz önünde bulundurularak özetle söylenecek olursa, Şahmeran efsanelerinin M.Ö. 1000’li yıllardan günümüze değin uzandığı ve Dünya’nın geniş bir coğrafyasını etkisi altına aldığı söylenebilir.

2. Şahmeran Efsaneleri

Şahmeran efsanelerinin halk arasında çok farklı anlatımları bulunmaktadır. Anadolu sözlü geleneğinde Şahmeran, insan başlı bir yılan olup, yılanların kralı (şahı - padişahı) olarak anlatılır. Şahmeran ile ilgili efsanelerin mitolojik söylenceler olarak ortaya çıktığı, Anadolu’nun kültürel zenginliğiyle yoğrularak yöreden yöreye yeni motiflerle süslenip zenginleştiği ve halkın hayal dünyasında kalıcı bir yer edinen kuşaktan kuşağa aktarıldığı görülmektedir. Bazı yöresel özelliklerin efsanelere eklendiği, bazı karakterlerin ve mekânların değiştiği görülse de efsanelerin ana yapısında bir değişiklik olmamıştır. Kirk’in de dediği gibi, bir mit her zaman değişir, ama hikâyesel ana yapısı aynı kalır (Kirk, 1984: 58).

Şahmeran efsaneleri yöreden yöreye farklı varyantlarla anlatılmaktadır. Şimşek (1995), yurdumuzun birçok yöresinde masal olarak bilinen Şahmeran hikâyelerinin Azerbaycan, Bulgaristan ve Romanya Türkleri arasında da benzer

şekilde anlatıldığını belirtmektedir (Şimşek, 1995:334). Bu makalede Şahmeran efsanelerinin hepsini vermek olanaksız olduğundan, Adana, Tarsus ve Mardin civarlarında anlatılan üç efsaneye değinilmiştir.

a) Şahmeran ve Camsab Efsanesi

Odunculukla geçimini sağlayan Camsab bir gün ormanda içi bal dolu bir kuyu bulur. Camsab, balı çıkarması için arkadaşları tarafından kuyuya indirilir ve kuyuda bırakılır. Camsab, kuyunun içinde bir tahtta oturan üst tarafı insan alt tarafı yılan şeklinde olan ve insan gibi konuşan Şahmeran ile karşılaşır. Camsab kendisinin bırakılmasını ister. Şahmeran, ölümünün bir insan elinden olacağını, eğer kendisini bırakırsa yerinin insanoğlu tarafından hemen bulunabileceğini söyleyerek Camsab'ın gitmesine izin vermek istemez. Ancak ısrarlara dayanamayan Şahmeran, yerini kimseye söylememesi şartıyla Camsab'ı evine gönderir. Bu sırada önemli bir hastalığa yakalanan Tarsus padişahının iyileşebilmesi için hekimler tarafından Şahmeranın etinin yenilmesi önerilir. Bunun üzerine Şahmeran'ın yerini bulana büyük vaatlerde bulunulur ancak bulan kimse ortaya çıkmaz. Vezir, Şahmeran'ı gören kişinin sırtının yılan derisi gibi pul pul olduğunu padişaha söyleyince, padişah herkesin hamama gelerek yıkanması emrini verir. Camsab Şahmeran'a söz verdiği için hamama gitmek istemese de zorla götürülür. Camsab'ın sırtının yılan derisi gibi olduğu görülünce, kendisinden zorla Şahmeran'ın yerini öğrenirler. Şahmeran kaderini bildiği için karşı koymaz ve Camsab'a ölümünden sonra etini kaynatarak ilk suyu vezire, ikincisini padişaha içirmesini, üçüncüsünü de kendisinin içmesini tembihler. Şahmeran, hamama götürülerek burada öldürülür ve eti kaynatılır. Vezir ilk suyu Camsab'ın içmesini ister. Camsab, Şahmeran'ın dediklerini yaparak ilk suyu vezire verir. Vezir, bunu içer içmez ölür. İkinci suyu içen padişah iyileşir, üçüncüsünü içen Camsab ise akıllı ve zekâsı daha da güçlenip padişaha baş vezir olur (Çıblak, 2007: 188-189).

b) Şahmeran ve Lokman Hekim Efsanesi

Odunculukla uğraşan Lokman bir gün evine dönerken yolun ormanlık tarafında bir inilti duyar. Sesin geldiği yöne doğru gittiğinde burada üst tarafı insan alt tarafı yılan olan bir yaratığın yaralı olduğunu görür. Korkup geri döneceği sırada bu yaratık, korkmamasını, kendisine yardım etmesini, bu iyiliğinin karşılığını bir gün mutlaka alacağını söyler. Lokman, Şahmeran'a yardım eder ve Şahmeran kısa sürede iyileşir. Şahmeran, gördüklerini kimseye anlatmaması konusunda kendisinden söz ister ve ardından ölümünün bir insan elinden olacağını bildiğini, ölüm haberini aldığı anda nelerin yapılması gerektiğini, ayrıca neyin hangi hastalığa iyi geldiğini, ilaçların nasıl hazırlandığını Lokman'a tek tek anlatır. Lokman evine döndükten sonra bambaşka bir insan olur, bütün zamanını okuyup yazmaya, yeni şeyler öğrenmeye ayırır. Aradan uzun bir zaman geçer. Şahmeran, sarayındaki billur suda çevrenin güzelliklerini izlerken Tarsus padişahının kızını görür ve hemen o

anda âşık olur. Günün birinde kızın hamama götürüldüğünü anlayınca onu daha yakından izleyebilmek için kendisi de gizlice hamama gider. Ancak hamamda kızın hizmetkârları tarafından fark edilerek göbek taşı üzerinde öldürülür. Şahmeran'ın öldürüldüğünü öğrenen Lokman Hekim, hemen hamama gelir. O sırada Tarsus padişahının hastalandığını, müneccim başının baktığı fallardan padişahın ancak Şahmeranın etinin suyundan içerse iyileşebileceği haberini duyar. Vezir, Şahmeran'ın olağanüstü güçlerini bildiği için padişah için gerekli ilacı kendisi hazırlamak ister, ancak asıl amacı zehirli kısmın suyunu padişaha içirmek, sonra da padişahın kızıyla evlenerek Tarsus'a hükmetmektir. Lokman da ilacı kendisi hazırlamak ister, sonunda bu görev padişah tarafından Lokman'a verilir. Lokman, Şahmeran'ın daha önceden kendisine anlattığı gibi cansız gövdeyi üçe böler, her parçayı ayrı ayrı kaynatır. Bu parçalar kaynarken her biri hangi hastalığa iyi geleceğini söylemeye başlar. Bu sırada vezir gelerek, insanlara olağanüstü güçler veren parçanın suyunu ister. Lokman, vezirin kötü niyetini anlar ve ona kuyruk suyundan verir. Vezir, bunu içer içmez ölür. Gövdenin suyunu kendisi içer, baş kısmının suyunu padişaha içirerek onun iyileşmesini sağlar. Lokman, saraydan ayrılıp kırlarda dolaşırken birden çiçeklerin, bitkilerin dile geldiğini ve hangi hastalığa iyi geldiklerini söylemeye başladıklarını duyar. Lokman, bütün bunları defterine geçirince dönemin en iyi hekimi olur (Çıblak, 2007: 189-190).

c) Mardin'de Anlatılan Şahmeran Efsanesi

Vezirin oğlu arkadaşları tarafından çölde bir kuyuya atılır. Kendi çabasıyla kuyudan çıkmaya çalışır, bir deliği genişletip içine girer ve orada uyuyakalır. Uyandığında tahttaki Şahmeran'ı görür. Yarı insan yarı yılan olan Şahmeran yanına gelir ve sorar. "Bizim yerimizi nasıl buldun". O'da ona yapılan ihaneti anlatır. Şahmeran, "bu ejderhaları bıraksam seni parçalarlar" der. Vezirin oğlu Şahmeran'a yalvarmaya başlar. Şahmeran ondan yerini kimseye söylemeyeceğine dair söz alır ve onu serbest bırakır. Ülkesine dönen Vezirin oğlu hükümdarın hasta olduğunu duyar. Hükümdar, kendini kurtarana hem kızını verecek hem de onu vezir yapacaktır. Hekimler toplanır ve Şahmeran'ın etinden önerilir. Böylece padişahın şifa bulacağını söylerler. Vezirin oğlu kendi çıkarı için yerini kimseye söylemeyeceğine dair söz verdiği halde padişahın adamlarına Şahmeran'ın yerini söyler. Padişaha Şahmeran'ın etinden yedirilince padişah şifa bulur (Özcan, 2013).

Şahmeran hakkında anlatılan bu efsanelerin hepsinin ortak sonu ölümdür. Efsanelerin hepsinde Şahmeran ölmektedir. Anadolu'da farklı şehirlerde bu efsaneler farklı varyantlar halinde geçmişten günümüze anlatılmaktadır. Anadolu'da anlatılan efsanelerin birçoğunda insanoğlunun kendi çıkarları için Şahmeran'a ihanet ettiği ve Şahmeran'ı öldürdüğü görülmektedir. Verilen ikinci efsanede; Yakın ve Orta Doğu'da derin hikmet sahibi, hekimliğin sembolü olarak tanınan Lokman Hekim'in tüm bilgilerini Şahmeran'dan aldığı mesajı verilmektedir.

Şahmeran efsanelerinin en dikkat çeken yanı, yılanların insansız bir dünyada barış içinde yaşarlarken bir insanın onları görmesi ve onlara ihanet etmesiyle önderleri olan Şahmeran'ı kaybetmeleridir. Buna karşın yılanların şahı Şahmeran o denli ileri görüşlü, akıllı ve iyi yüreklidir ki ihanete uğrayacağını ve canından olacağını bile bile insanoğluna güvenir. İnsanoğlunun ihaneti ile yakalanan Şahmeran ölüme götürülürken dahi sağduyusunu yitirmez; kesinlikle hiçbir yılanın ölümünden haberdar olmamasını ister, yoksa dünyanın tüm yılanlarının insanlardan ölç alacaklarını bilir.

Şahmeran efsanelerinin ideal tipi insan değil, yılanların şahı olan Şahmeran'dır. Üstelik bu ideal tip o kadar sevilmiştir ki Anadolu'da bazı mekânlara ad olmuş, ayrı bir sanat dalı gibi özel olarak tablolatırılmıştır. Efsanelerden anlaşıldığı gibi Şahmeran üç sembolik özellik taşımaktadır. Bunlardan birincisi zehirli oluşudur. Kötü niyetli olan vezir gücü ele geçirmek için zehirli olan parçayı yiyince ölmektedir. Şahmeran'ın ikinci özelliği ise şifalı oluşudur. Nitekim Şahmeran'ın baş kısmından yiyen padişah iyileşmektedir. Şahmeran'ın üçüncü özelliği ise sırların ve bilgeliğin koruyucusu olmasıdır. Şahmeran, öldürülmeden önce Camsab'a gövdesindeki parçadan yemesini söyler. Gövde parçasından yiyen Camsab bilge kişiliğe bürünürken, diğer efsaneye göre Lokman, tüm bitkilerin dilinden anlamaya başlamış ve hekimliğin sembolü olarak tanınan Lokman Hekim olmuştur.

Efsanenin Bulgaristan varyantında Lokman, gün gelir "ecele derman" otunu bulur. Otu alıp giderken, bir köprü üzerindeyken Allah, Cebrail (A.S.)'i göndererek bu işe mani olmasını ister. Cebrail (A.S.) Lokman'a bir soru sorar. Soruya Lokman'ın cevap vermesi üzerine kanadı ile deftere vurarak defteri suya düşürür. Lokman defteri bulamaz. Defterin sadece birkaç sayfasını bir arpa tarlasında bulur. Bu sebeple, arpanın şifalı olduğuna inanılır (Gülensoy'dan aktaran Şimşek, 1995).

Yıldıran (2001), Anadolu dışında söylenegelen efsanelerde Şahmeran'ın erkek olduğunu, ana tanrıça kültürünün son derece baskın olduğu Anadolu'da Şahmeran'ın dışlaştırıldığını, bir tür ana tanrıça kimliği edinen Şahmeran'ın Müslüman Türklerin inanç sistemleri içinde kendine yer açtığı ve yaşamını günümüze değin sürdürdüğünü belirtir (Yıldıran, 2001: 10-11). Şimşek (2008) bir çalışmasında, Şahmeran'ı "Yılankale'de yaşayan baş tarafı erkek, alt tarafı ise bir yılan" şeklinde tanımlayan bir efsaneye değinmiştir (Şimşek, 2008:299). Yılar (2016), Şahmeran ile ilgili yazılı anlatılarda Şahmeran'ın cinsiyetinin belli olmadığını, Şahmeranla ilgili anlatılan efsanelerde ise Şahmeran'ın cinsiyetinin belli olduğunu (kadın/erkek) belirtir. Ömer Yılar aynı eserinde, yazılı Şahmeran anlatılarında Lokman Hekim'den bahsedilmediğini, Camsab'ın babası Danyal peygamberin ölümsüzlük otunu aradığını ve başarısız olduğunu; anlatılagelen efsanelerde ise Camsab'ın Şahmeran'ın ölümünden sonra Lokman Hekim olduğunu belirtmektedir (Yılar, 2016:10). Buradan da anlaşılmaktadır ki, anlatılan Şahmeran efsanelerinin yöreden yöreye değişen

oldukça fazla varyantları olduğu gibi, Şahmeran hakkında halk arasında anlatılan efsaneler ile yazılı anlatılar arasında da önemli farklılıklar bulunmaktadır.

3. Halk İnanışlarında Şahmeran

Anadolu’da anlatılmakta olan Şahmeran efsanelerinin halk inanışları üzerinde önemli ölçüde etkisi bulunmaktadır. Bu inanışlarda, Şahmeran’ın hastalara şifa veren, onlara can veren, insanları koruyan, insanlara mutluluk veren, insanların dileklerini yerine getiren ve ölümsüzlük kimliği ön plana çıkmaktadır.

Halk arasında “Şahmeran Duası” adıyla bilinen duanın varlığı bile Şahmeran’ın halk arasında oluşturduğu etkinin büyüklüğünü göstermektedir. Şahmeran duasının önemli ve etkili bir dua olduğuna, yedi gün okunmaya devam edilirse okuyan kişinin isteklerinin yerine geleceğine inanılır. Aynı zamanda bu duanın okuyan kişinin kısmetini açacağına ve satılmayan malının satılmasını sağlayacağına inanılır (Yılar, 2016: 411).

Adana’da antik Misis kenti ile Ceyhan ilçesi arasında bulunan Yılanlı Kale, diğer adıyla da Şahmeran Kalesi’nde bulunan kırmızımsı bir ize bağlı olarak halk Şahmeran’ın bu kalede öldürüldüğüne inanmaktadır (Sözeri, 2006:42). Bir başka inanışa göre de Şahmeran hamamda öldürülmüştür. Tarsus’ta bu hamama Şahmeran Hamamı denilmektedir. Tarsus’ta yaşayan halk arasında Şahmeran ve onun öldürüldüğü düşünülen hamamla ilgili çeşitli inanışlar bulunmaktadır. Bu inanışlara göre; Şahmeran hamamının iç kısmındaki duvarında ve göbek taşında görülen kırmızılıklar Şahmeran’ın kanından gelmektedir. Hamam, yılanların şahının öldürüldüğü yer olması dolayısıyla kutsaldır. Tarsus’ta Şahmeran Hamamı ile ilgili halk inanışları şunlardır;

- Herhangi bir hastalığı bulunan bir kişi Şahmeran hamamına gidip burada yıkanır ve dua ederse kısa sürede iyileşir.

- Şahmeran’ın öldürüldüğü ve kan izlerinin hâlâ üzerinde bulunduğu kabul edilen göbek taşına üç kez vücudunu sürenler tüm hastalıklarından kurtulur ve canlılık kazanır.

- Şahmeran’ın kan lekelerinin bulunduğu yere vücutlarını sürenler gençleşir.

- Şahmeran hamamının duvarındaki sıvılar, her yıl düzenli olarak dökülür. İnanışa göre bu durum, Şahmeranın öldüğü güne rastlamakta ve onun kabuk değiştirerek yeniden canlandığını dolayısıyla hiç ölmediğini göstermektedir (Çıblak, 2007: 192-193).

- Normal şartlarda kan izleri sıcak ile temas ettiğinde kahverengiye dönüşür. Ancak Şahmeran’ın kanı özel bir kan olduğu için hamamdaki kan izleri hiçbir zaman kahverengiye dönüşmez (Demir, 2013).

Tarsus'ta ki başka bir halk inancına göre Şahmeran, yılanlara hamama yıkanmaya ve oradan da bir düğüne gideceğini söyleyerek sarayından ayrılmıştır. Yılanlar o günden bu yana hâlâ Şahmeran'ın dönüşünü beklemekte, duydukları davul sesi ile düğünün devam ettiğini sanmaktadırlar. Bir gün davul sesi kesildiğinde bütün yılanlar Tarsus'a incek ve Şahmeran'ın öldürüldüğünü anlayınca herkese düşman olup şehri yok edeceklerdir. Bu günün de kıyamet günü olacağına inanılmaktadır (Çıblak, 2007: 191). Yılanlar davul sesi kesilince Şahmeran'ın öldürüldüğünü anlayıp insanlara saldırmalarını diye Tarsus'ta düğünlerde, nişanlarda, sünnetlerde ve asker uğurlamalarında davul çalınmaktadır. Hatta davul sesi hiç kesilmesin diye Tarsus'ta bir davulcu pazarı kurulmuştur. Burada davulcular her gün davullarını çalmaktadırlar. Yeraltına davul sesi gittiği için yılanların hâlâ Şahmeran'ın dönüşünü beklediklerine ve yeryüzüne çıkarak insanlara saldırmadıklarına inanılmaktadır (Demir, 2013). Ömler Yılar'ın eserinde ise bu durum şöyle anlatılmaktadır: *“Bütün düğün ve eğlencelerde, yılanların insanlara zarar vermemesi için davul çalınır. Çünkü yılanların şahı olan Şahmeran'ın âşık olduğu beyin oğluyla evlenmek üzere yeryüzüne çıktığı, eğer davul zurna sesleri kesilirse yeraltındaki yılanların Şahmeran'ın öldüğünü anlayarak intikam almak üzere yer altından çıkarak insanları öldüreceğine inanılmaktadır”* (Yılar, 2016:419).

Davulların çalınması mutluluğun işaretidir ve bu mutluluk devam ettikçe insanlar felakete karşılaşmayacaklardır. Bu anlamda Şahmeran, insanları kötülüklerden korumaya devam etmektedir. Diğer taraftan davulların susması “sur”un üflenmesi, yılanların saldırısı da kıyamet olarak değerlendirilebilmektedir (Şimşek, 2008: 299).

Bir rivayete göre ise yılanlar hâlâ Şahmeran'ın öldüğünü bilmiyormuş. Eğer öldüğünü duyarlarsa, dünyada hiçbir canlı bırakmayacaklarmış (Şimşek, 1995:336).

Bir başka inancıya göre; Yılanlı Kale'de yılanlar sütle beslenmektedir. Günün birinde beslenecek süt bulamayacaklar ve kaleden çıkıp Misis'e yayılacaklar, insanları sokarak öldüreceklerdir (Ortak, 2010: 34; Şimşek, 2008: 299). Yörede söylenen: “Adana selle, Ceyhan yelle, Tarsus yılanla yok olacak” sözü bize efsanenin bıraktığı izlerin günümüzde de sürdüğünü göstermektedir.

Siirt yöresinde yaygın olan halk inancına göre Şahmeran, Siirt bağlarının bulunduğu yerde, yüksek bir mağarada yaşamaktadır. Mağaranın üstünde ve altında bulunan kuyuların buraya giden insanları yuttuğu ve buraya gidenlerin hiç birinin geri dönmediğine inanılır. Günümüzde insanlar bağlarına gitmek için farklı güzergâhlar kullanır ve mağaranın yakınından geçmek istemezler (Karakaş, 2012: 2154-2155).

Şahmeran, Anadolu halkının belleğinde önemli izler bırakmıştır. Bazı insanlar onun sihirli güçlere sahip olduğuna inandıkları için, bazıları da ona duyduğu saygıdan ötürü onun resimlerini evlerine asmaktadırlar. Şahmeran, özellikle Doğu ve

Resim 1: Cam Altı Şahmeran Resmi (Doğanay, 2012:89).

Resim 2: Cam Altına Çizilmiş Şahmeran Resmi (Ortak, 2010:58).

Güneydoğu Anadolu halkı tarafından o kadar özümsemiş ki, halkın gelenek ve göreneklerine sirayet etmiş, adeta yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Cam altına çizilmiş Şahmeran resimleri uğur getirmesi için kadınlar tarafından odalara asılmakta, insanlara can veren, hastaları iyileştiren doğüstü güçlere sahip bir yaratık olarak kabul görülmektedir (Resim 1 ve Resim 2).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kem gözlerden korunmak için genç kızların çeyizlerine Şahmeran işlemlerinin konulması da gelenektir (Resim 3). Yeni evlenen çiftler Şahmeran resmini evlerine asarak bereketin evlerine geleceğine inanırlar (Ortak, 2010: 31). Şahmeran hakkında halk inanışları da yöresel olarak bazı farklılıklar gösterebilmektedir. Bazı yörelerde evlenen genç kızlar nesillerinin türemesi, evliliğinin uzun sürmesi ve mutlu bir evlilik için Şahmeran resmini yatak odalarına yatağın başucuna asarlar (K1). Bazı yörelerde ise genç kızlar Şahmeran resimlerini evlenmeden önce odalarına asarlar, evlendikten sonra da kaldırırlar. Bunun nedeni ise, Şahmeran'ın güzelliğinin kıskançlığa sebep olmasıdır (K2). Buradan da anlaşıldığı gibi Şahmeran'ın halk inanışına yansıması yöreden yöreye farklılıklar göstermektedir.

Anadolu'da Şahmeran motiflerinin kötülüklerden, yangın ve afetlerden koruyacağına, bereket, uğur ve bolluk getireceğine inanılmaktadır (K3). Esnaflar işlerinde bereket olması için işyerlerine Şahmeran resimlerini asmaktadırlar. Şahmeran resimleri evlerde genellikle girişte göze çarpan bir yere özellikle misafir odalarında kapı ya da pencere üstlerine asılır.

Şahmeran'ın evleri kötülüklerden koruyacağına, evlere gözcü ve koruyucu olduğuna inanılır (Mant, 1998: 31). Şahmeran resmini bir eve asan kimse o eve yılan girmeyeceğine inanır (Önder, 1969:7). Eskiden duvarlara ipekten Şahmeran motifi dokunmuş duvar halıları ve Şahmeran işlemeli peşkirler asılırken günümüzde cam altına çizilmiş Şahmeran resimleri asılmaktadır. Eve gelen insanlar iyi niyetliyse Şahmeran'ın yüz kısmını görürler, kötü niyetliyse kuyruk kısmını görürler. Eve gelen insanın niyetinin bu şekilde anlaşıldığına inanılmaktadır (Demir, 2013). Anadolu'da bazı insanların Şahmeran'a dua edip ondan kendisi ve sevdiklerini kazalardan, belalardan, kötülüklerden ve diğer yılanlardan korumasını istedikleri de görülmektedir. Resim 4'de Şahmeran tablosunu temizlerken ona dua eden kadın görülmektedir (Özer, 2012).

Şahmeran aynı zamanda uzun ömrün, sonsuz yaşamın, değişimin bir dönüşüm olduğunu anlatır ki bütün sırlar ondadır. Sonsuzluk ile gizli bilgiler ancak ondan sorulur (Sözeri, 2006: 12). Uzun ömrün ve sonsuz yaşamın sırrına sahip olan Şahmeran'ın efsaneden yansıyan sevecen, özverili ve mutlak iyiliksever nitelikleri, uğurlu kabul edilmesini sağlamıştır (Yıldırım, 2001: 9).

Resim 3: Şahmeran İşleme Örneği (Ortak, 2010:32).

Resim 4: Şahmeran Tablosunu Temizlerken Ona Dua Eden Kadın.

Sonuç

Tarihin ilk günlerinden itibaren onlarca uygarlıklara ev sahipliği yapan, doğu ve batı kültürünü üzerinde barındıran Anadolu, çok zengin bir folklor yapısına ve kültürel simgelere sahiptir. Kaybolmaya yüz tutan halk kültürünü araştırmak, saptamak ve yaşatmak Anadolu kültürünün geleceği açısından son derece önemlidir. Çalışmamızda, yaşatılması gereken bu kültürel simgelerden Şahmeran'a değindik. Anadolu Halk Kültüründe yaşamaya devam etmekte olan Şahmeran efsanelerinin İran, Hint, Yunan ve Arap kültürlerinin bir sentezi olarak görülen Binbir Gece Masallarından etkilenilerek oluşturulduğu görülmektedir.

Anadolu'nun farklı şehirlerinde farklı varyantlarla anlatılan birçok Şahmeran efsanesi bulunmaktadır. Bu efsanelerinin hepsinin ortak sonu ölümdür. Anlatılan efsanelerin hepsi Şahmeran'ın ölümüyle sonuçlanmıştır. Anadolu'da anlatılan Şahmeran efsanelerinin birçoğunda Şahmeran'ın öldürülüşünün ana amacı insanoğlunun sağlık bulma ve güce erişme arzusudur. Efsanelerdeki dikkat çeken başka bir ayrıntı ise, insanoğlunun verdiği sözde durmaması, kendi çıkarları için Şahmeran'ın yerini söyleyerek ona ihanet etmesidir.

Simgesel çeşitliliğiyle dikkat çeken Şahmeran etrafında bir çok ritüel, bugün de canlılığını korumaktadır. Şahmeran efsaneleri mitolojik yönüyle halk arasında yöreden yöreye farklı varyantlarda anlatılmaya devam etmektedir. Şahmeran, sadece halk arasında anlatılan olağanüstü bir efsane değil, Anadolu kültürüyle yoğrulmuş, Anadolu insanının içine işlemiş, halk ile iç içe yaşayan, hayatın içinde kendine yer edinen bir efsanedir. Nitekim Şahmeran, Anadolu dışında erkek olarak tasvir edilirken, ana tanrıça kültürünün son derece baskın olduğu Anadolu'da çoğunlukla kadın olarak tasvir edilmiştir.

Anadolu'da Şahmeran'ın insanlara bolluk, bereket, mutluluk, şans getireceğine ve nazarlardan koruyacağına, evlere bekçilik yaparak evleri koruyacağına inanılır. Bu nedenle Anadolu'da birçok evin ve işyerlerinin duvarında cam altına çizilmiş Şahmeran resimleri asılıdır. Bazı insanların Şahmeran'ın kazalardan, belalardan, kötülüklerden ve diğer yılanlardan koruması için Şahmeran'a dua ettiği görülmüştür. Ayrıca evlenecek olan genç kızların kem gözlerden korunmak için çeyizlerine Şahmeran işlemelerini koyduğu, yeni evlenen çiftlerin de, evlerine bereket getirmesi, nesillerinin türemesi ve mutlu bir evlilik için yatak odalarına Şahmeran resimlerini astığı görülmüştür. Anadolu Halk Kültüründe önemli bir simge haline gelen Şahmeran'ın kendine özgü efsaneleri ve mekânları ile daha geniş kitlelere tanıtımının yapılması ve kültür turizmine kazandırılması önem arz etmektedir.

NOTLAR

- 1 Hitit Mitolojisinde fırtına tanrısı ile Illuyanka ejderinin savaşını anlatan bir efsanedir (Collins, 2004: 61).
- 2 Ashâb-ı Kehf, pagandan kültürden Hristiyanlığa, oradan da Müslümanlığa uzanan bir süreçte farklı kültürlerin etkileşimine örnek olan bir anlatıdır. Hristiyan inancına göre Yedi Uyurlar efsanesi olarak bilinir. Hristiyanlığın Anadolu’da yayılmaya başladığı dönemde oluşmuştur. Ashâb-ı Kehf, İslam kültüründe Hristiyanlığa göre daha fazla bilinen ve canlılığını koruyan bir kıssa olmuştur. Bunun nedeni Kuran’da yer almasıdır. Kuran’ın 18. suresi olan “Kehf” suresinin 9-26. ayetleri bu kıssa ile ilgilidir (Demir, 2013: 1230-1231).
- ³Câmasbnâme, Dânyâl peygamberin oğlu Câmasb’ın başından geçenleri ve Şahmeran’ın yanında geçirdiği günleri anlatan iç içe geçmiş birkaç hikâyeden meydana gelmektedir. Türk ve İran edebiyatında önemli bir yere sahiptir (Erkan, 1993: 44).
- ⁴Gigantlar, üstü insan altı ise yılan kuyruğu şeklinde tasvir edilen, doğa üstü güçlere sahip olan devlerdir.

Bakınız; [http://en.wikipedia.org/wiki/Giants_\(Greek_mythology\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Giants_(Greek_mythology))

KAYNAKLAR

- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2003), “Yeraltı Diyarının Kartalı” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 26, Ankara: Gazi Üniversitesi, <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/572/562>, Erişim Tarihi: 07 Temmuz 2017.
- ÇIBLAK, Nilgün (2007), “Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16, no.1, ss. 185-196.
- COLLINS, John J (2004), “Cosmology: Time and History” In *Religions of The Ancient World: A Guide*, edited by S. I. Johnston, ss. 59-70. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- CORBELLI, Judith A (2006), *The Art of Death in Graeco-Roman Egypt*, Buckinghamshire: Shire Publications Ltd, 2006.
- DEMİR, Hiclal (2013), “Modern Zamanlarda Bir Ashâb-ı Kehf Yorumu: Ayışığı Sofrası”, *Turkish Studies* 8, ss. 1229-1237, Ankara.
- DEMİR, Serpil (2013), *Şahmeran Efsanesi*, [Video], https://www.youtube.com/watch?v=KIwpB_tdegY Erişim Tarihi: 07 Ağustos 2017.
- DOĞANAY, Erkan (2012), *Düş ya da Gerçek Şah-ı Maran*, İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi.
- EHRENBERG, Victor (2013), *The Greek State*, Routledge Library Editions: Political Science.
- ERKAN, Mustafa (1993), “CÂMASBNÂNE”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 7, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, ss. 43-45.
- KARAKAŞ, Rezan (2012), “Siirt Halk Kültürünün Şifa Dağıtıcıları: Kutsal Sular”, *Turkish Studies* 7, ss. 2149-2161, Ankara.

- KIRK, G.S. (1985), “On Defining Myths”, *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth*, edited by A. Dundes, ss. 53-61, Berkeley and Los Angeles, London: University of California Press.
- MANT, Sevda (1998), *Halk Sanatında Şahmeran*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NAYERNOURI, Touraj (2010), “Asclepius, Caduceus, and Simurgh as Medical Symbols Part I”, *Archives of Iranian Medicine 13*, no. 1, ss. 61-68.
- ORTAK, Melek (2010), *Tarsus Bölgesine Ait Şahmeran Efsanelerinde Yer Alan Sembollerin Yorumlanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖNDER, Mehmet (1969), “Halılar Kilimler ve Bir Yazılı Halı” *Türk Etnografya Dergisi 11*, ss. 5-13. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZCAN, Hasan (2013), *Mardin’li Bakır Ustasından Şahmeran’ın Hikâyesi*, [video], Ellerin Türküsü Programı, https://www.youtube.com/watch?v=-JZOChR_ehg Erişim Tarihi: 01 Ağustos 2017.
- ÖZDEMİR, Hasan (1997), “Geleneksel Kültürümüzde Şahmeran”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Sektör Bildirileri II*, ss. 221-228. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZER, Kenan (2012), (yönetmen), *Yarısı İnsan Yarısı Yılan*, [belgesel, video], İstanbul: Kabuk Yapım, 2012. <http://www.dailymotion.com/video/x13h12i> Erişim Tarihi: 07 Ağustos 2017.
- ROMAN, Luke ve Monica ROMAN (2010), *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*. New York: Facts On File.
- SEYİDOĞLU, Bilge (1998), “Kültürel Bir Sembol: Yılan”, Prof.Dr.Dursun Yıldırım Armağanı, ss. 86-92, Ankara, 1998.
- SÖZERİ, Tankut (2006), *İnançlarda Şahmeran*, Bursa: Asa Kitabevi.
- ŞİMŞEK, Esmâ (1995), “Bir Olağanüstü Varlığın Yaratılış Miti: Şahmeran”, *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Kayseri, 1995, Bizim Gençlik Yayınları.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2008), “Türk Halk Kültüründe Yılan ve Bu bağlamda Yılan Kale’ye Dair Anlatımların Değerlendirilmesi”, *Ceyhan’dan Ceyhan’a I. Ceyhan Sempozyumu Bildirileri (29 Mart-1 Nisan 2006)*, Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları No: 8, Adana, 2008.
- YILAR, Ömer (2016), *Yemliha’dan Camasbnâme’ye Lokman Hekim’den Günümüze Şahmeran (Metinlerarası Çözümlemeler)*, Pegem Akademi, Ankara, 2016.
- YILDIRAN, Neşe (2001), “Yakın Doğu Sembolizminde Akrep, Yılan: Akrep-Adam ve Şahmeran”, *Folklor / Edebiyat 7*, no.26, ss. 5-22, Ankara.

Kaynak Kişiler

- K1. Hediye Engin, yaş: 50, kişisel görüşme, 15 Kasım 2014, Batman.
- K2. Aysel Güven, yaş: 29, kişisel görüşme, 23 Kasım 2014, Korkut, Muş.
- K3. Emine İnalkaç, yaş: 45, kişisel görüşme, 6 Aralık 2014, Ahlat, Bitlis.